

Өзбекова Г.С.

**Қазақ энциклопедиялық
басылымдарының бастаулары**

Мақалада қазақ энциклопедиялық басылымдарының бастаулары қазақ халқының өткенімен тікелей байланысты екендігі ғылыми тұрғыдан сарапталған. Көне түркі жазба ескерткіштері – «Күлтегін», «Білге Қаған», «Тоныкөк» жырларынан дәлелдер келтіріліп, орта ғасыр ғұламалары – Ибн-Сина, әл-Фараби энциклопедиялық шығармаларының қазақ анықтамалық басылымдарының негізі екендігі талданады. Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари шығармаларының энциклопедиялық сипаты да зерттеу негізі болып табылады.

Түйін сөздер: энциклопедия, кітап, әдебиет, мәдениет, ғылым.

Uzbekova G.S.

**The origins of the Kazakh
encyclopedic edition**

The article investigates the origins of Kazakh encyclopedic publication in connection with the history of the Kazakh people. Ancient written monuments – «Kultegin», «Bilge Kagan», «Tonukuk» and encyclopedic work of medieval scholars – Ibn Sina and al-Farabi Kazakh al-yzes as a basis of reference books. Encyclopedic particular product Zh. Balasagun, M. Kashkari is also the basis of the study.

Key words: encyclopaedia, book, literature, culture, science.

Узбекова Г.С.

**Истоки казахских
энциклопедических изданий**

В статье исследуются истоки казахских энциклопедических изданий, связанные с историей казахского народа. Древнетюркские письменные памятники – «Культегин», «Бильге Каган», «Тонукук» и энциклопедические произведения средневековых ученых – Ибн Сины и аль-Фараби – анализируются как основа казахских справочных изданий, также рассматриваются энциклопедические особенности произведений Ж. Баласагун, М. Кашкари.

Ключевые слова: энциклопедия, книга, литература, культура, наука.

ҚАЗАҚ ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ БАСЫЛЫМДАРЫНЫҢ БАСТАУЛАРЫ

Кітап және кітап шығару қоғаммен бірге дамиды десек, энциклопедия – кітаптың мейлінше күрделі түрі. Адамзат қоғамы неғұрлым ілгері басып, дамыған сайын ғылыми білімдер соғұрлым көбейіп, жаңа мағлұматтар, ұғымдар мен терминдер пайда болады: бұлар туралы сан алуан кітаптар шығады. Келекеле адамның осы жаңа деректер тасқынына «ие болуы», игеруі қиындай түседі. Осы себепті оларды бір жерге жинақтау, басқа кітаптар жайында анықтама беретін бір кітап жасау, яғни адамзат ойында қорытылған барлық білімдердің жинағы – энциклопедия шығару қажеттігі туады.

«Энциклопедия» термині грек ұғымы бойынша *encyklopaideia*, яғни «білім жинағы» деген мағына береді. «Энциклопедия» термині маңызы жағынан тарихи өзгерістерге ұшырады.

Көне заманның ғұламалары «кітаптардың кітабы» деп бағалаған энциклопедиялық басылымдар әрдайым ғылыми жұртшылық пен қалың оқырман тарапынан жоғары бағаға ие болып отырған.

Энциклопедия шығару ісі көне Шығыстан бастау алады. Әлемдегі алғашқы энциклопедиялық басылымдар Қытайда б.з.д. 12-10 ғасырда пайда болған...

Жиырмамыншы ғасырдың соңғы онжылдығы – Қазақстан тарихындағы аса маңызды бетбұрыс, ірі өзгерістер кезеңі.

Ел-жұрт болып арғы тарихқа бет бұрдық. Скиф дәуіріне барып жатқан тұстарымыз бар. Сондықтан тұлға ретінде Анахарсис туралы, қазақ тарихына қатысы болғандықтан 21 кітаптан тұратын Авеста жайлы деректердің маңызы зор.

Анахарсис (б.з.д. 6-7 ғ.) – тарихта «Скиф Анахарсис» деген атпен белгілі сақ ғұламасы.

Диоген Лаэртский «Атақты философтардың өмірлері, ілімдері, нақыл сөздері» аталатын кітабында Анахарсис айтты деген афоризмдер келтіріледі. Оның дерегі бойынша, кеменің зәкірін, шығырлы дөңгелекті Анахарсис ойлап тапқан. Анахарсис қалған: «Басқа пәле тілден», «Татымсыз мың достан адал бір дос артық», «Базар – адамдардың бірін-бірі арбап, ұрлап-жырлауы үшін әдейі жасалған орын», «Элладалықтар қызық осы: мұнда сөзді ақылдылар айтады да, ал мәселені ақымақтар шешеді» деген т.б. даналық сөздер бүгінге жетіп отыр... Анахарсисың жазған 800 жолдай өлеңінің біразы «Латын

антологиясы» атты неміс тілінде жарық көрген жинақта жарияланған [1:359].

Авеста – ежелгі Орталық Азияда, Иранда, Азербайжан Ауғанстан жерінде таралған Заратуштра ілімінің қасиетті жазбалар жинағы көне тілде б.з.б. 3-ғасырда хатқа түсірілген. Сасани әулеті заманында (3-7 ғ.) Авеста 21 кітаптан құралған. Біздің заманымызға соның төрттен бірі ғана жетіп отыр. Олар екі нұсқадан тұрады. 1-нұсқасы әртүрлі кітаптардағы мінәжаттар. 2-нұсқасы дінге, құқыққа, табиғатқа, дүние жаратылысына байланысты әуендерден, дұғалардан, ән ұрандардан тұрады. Ғасырлар озған сайын Авестаға өзгерістер, толықтырулар енгізіліп отырған. Бұл Шығыс халықтарының көпшілігінің тарихына, мәдениетіне, дініне, ауыз әдебиетіне қатысы бар ортақ жәдігерлік. Еуропа ғалымдары кітаптың Орталық Азия жерінде туғанын айтады. Авестаны зерттеген ағылшын ғалымы Мэри Боис: заратуштрашылықтың негізін қалаған Заратуштра – көшпелі Азия даласын, ұлы Еділдің шығыс жағын мекендеген тайпалардан шыққан деген қорытындыға келген. В.В. Бартольд, А.О. Маковольский, А.Н. Бернштам, Ә. Марғұлан Авестаны жасауға сақ, скиф, ғұн, қаңлы тайпалары қатысқандығын айтады.

Авестаның барлық діндерге, бүкіл дүниежүзілік өркениетке үлкен әсері болды. Мысалы, қазақ халқы жыл басын наурыздан бастайтыны осының бір көрінісі. Көне Ресейде де 14-ғасырға дейін осылай болған.

Авеста – әлем заңдылықтарын толық қамтитын ілім. Авеста ілімі бүкіл мұсылман әлеміне тарады. Оның ислам мәдениетіне, әсіресе, сопылық ағымға тигізген әсері зор болды.

Авеста сарынының кейбір арналары көне түркі эпостарымен үндесіп отырады. Мұндай ұқсастықтарды Оғызнамадан, Қорқыт Ата кітабынан кездестіруге болады. Қасиетті кітаптағы кейбір сарындар ежелгі қазақ әдебиетінде де көрінісін тапқан. Әдебиетші ғалымдар Авестадағы сарындардың Қорқыт Ата, Хұтыб Хорезми, Ахмед Иүгінеки, Асан Қайғы, Бұқар, Базар жырауларға келіп ұласатындығын дәлелдеді [1:55].

Осыдан бір жарым мың жылдай бұрын біздің ата-бабаларымыз өздерінің тұңғыш мемлекетін – Түрік қағандығын құрды.

Осы кездегі түркі дәуірінің қоғамдық, әдеби, мәдени өмірін жыр еткен, құлпытастарға қашап жазылған ғажайып дастандар – «Күлтегін», «Білге Қаған», «Тонкөк» жырлары өшпес мұра болып бізге жетті.

Қазақ анықтамалық басылымдарының пайда болуы және қалыптасуы туралы сөз еткенде оның гносеологиялық негізі, яғни түп-тамыры, қайнар бастауы тікелей халқымыздың өткен өмір жолына байланысты. Сондықтан қазақ анықтамалық басылымдарының негізін басты-басты үш арнадан: VII-VIII ғасырлардағы көне түркі жазба ескерткіштері; 2) орта ғасырдағы ойшыл-ғұламаларымыздың шығармалары мен ежелгі заман ескерткіштері; 3) қазақ халқының ауыз әдебиетінен іздестіріп, қарастырамыз.

Энциклопедия – ең алдымен, анықтама алатын кітап.

Бұл айтылғанға мысалды алыстан іздемей-ақ, өткен жолымызға көз жіберсек те болады:

– Түрік бектері, халқы, бұны естін...
Айтар сөзімді мәңгі тасқа бастым –

депті тасқа қашап жазған сөзінде түрік ақындарының атасы Иоллығтегін Күлтегін ескерткішінде (Кіші жазу).

Түркологиялық әдебиеттерде негізгі үш хронологиялық дәуірге бөлінетін көне түркі ескерткіштерінің қай-қайсысы да өзі жазылған кезеңнің қоғамдық мәселелерінен хабардар етеді. Орхон ескерткіштерінің әрқайсысы ерте ғасырларда өмір сүрген түркі тайпаларының сол кездегі қоғамдық құрлысы, мәдениеті мен тілі, әдет-ғұрпы мен тұрмысы, тарихи оқиғалары, әскери жорықтары мен елбасылары жайынан нақты анықтама бере алатындығымен де құнды.

Көне түркі ескерткіштерінен жер-су, ел-жер, ру-тайпа аттарын, тарихи тұлғалы адам аттарын көптеп кездестіреміз.

Білге қағанның ұлы Иоллығтегін тасқа ойдырып жазған VIII ғасыр ескерткішіндегі: «Күлтегін қой жылының он жетінші күні өлді...қырық жеті жаста еді» /18:25/ – деген дерекке сүйеніп, 731 жылы дүниеден өткенін білеміз. Демек, Күлтегіннің туған жылы – 684 екен. Осы деректен энциклопедиялық мақалалардың алғашқы белгілерін байқаймыз. Себебі, энциклопедия-дағы ғұмырнамалық мақалаларда өмірден өткен тұлғалардың туған және қайтыс болған жылы көрсетілетіні белгілі.

Тасжазу тарих сырын былай шертеді: «Он жаста інім Күлтегін ер атанды. Он алты жасында ағам қағанның ел-жұртын сонша меңгерді. Алты баулы Соғдаққа қарсы соғысып, талқандадық. Табғаш Оң тұтықтың елу мың әскері келді... Күлтегін жауға жаяу ұмтылды. Оң тұтық басшыларын жаракты нөкерлерімен қолға түсірді...» [19:23] – деген жолдардан энциклопе-

диялық мақалаларға тән нақтылықты байқауға болады.

Үлкен Күлтегін жазуында: «Әкеміз, ағамыз құраған халықтың атақ-даңқы жоқ болмасын деп, түркі халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым, інім Күлтегінмен, екі уәзіріммен өліп-тіріліп құрадым... Мен өзім Қаған болғанда жер-жерге тарап кеткен халық өліп-жітіп, жаяу-жалаңаш қайта келді. Ең бірінші болып текес тайпасы оралды. Түргештер, қырғыздар, бөрілі байрақ астына жинала бастады. Бұлардың бір қатарын ақыл-айламен, бір қатарын әскери күшпен қаратуға тура келді. Терістікте оғыз халқына қарсы, ілгері қытан, татабы халықтарына қарсы, бергері Табғашқа қарсы үлкен әскермен он екі рет соғыстым», – дейді Білге қаған. «Мен бай халыққа хан болып отырмадым. Ішінде тамағы, сыртында киімі жоқ, аянышты, төмен халыққа хан болып отырдым. Сонша құрап, біріккен халықтарды от пен су етпедім, олармен тіл табысуға ұмтылдым. Адал халқы мен адал қоғамдар бар жерде мен жақсылықтар жасадым. Әлемнің төрт бұрышындағы халықты бейбітшілікке шақырдым. Жауластырмадым, олардың бәрі маған бағынды...» [19:26] – деген Білге қаған сөздерінен Түркі қағанатындағы халықтардың аштық, жалаңаштықты бастан кешіре отырып, өзара нығайып, бейбіт өмірге қадам басқан кезінен анықтама мәлімет аламыз.

Түркі тағына Білге қағаннан кейін отырған оның ұлы – Иоллығ тегін. Ол жазушы-ақын, тарихшы, екі бірдей Орхон жазбалары мәтінінің авторы. Оның есімі тек қағандығымен емес, бәрінен бұрын көк түркі тарихын, Күлтегін, Білге қаған секілді ер оғландардың ерлік дастанын тасқа ойып жазғанымен мәңгілік қадірлі болып қалды. Ол әсіресе түркі халықтарының бірлігін армандады. Көшпенділер тұрмысына Қытай мәдениетінің дендеп кіруіне ол әрқашан қарсы болатын.

«Алтын, күміс өнімді, жібекті соншама шексіз беріп жатқан Табғаш халқы сөзі тәтті, қазынасы асыл еді. Тәтті сөзін, жұмсақ қазынасын беріп, алыс халықты өзіне жақындатқан еді. Жақын қонған соң, олардан жаман қылықты үйренген едік. Игі білгіш кісілерді, игі батыр кісілерді қозғалта алмады. Бір кісі жаңылса, руы, халқы, тұқымына дейін қалмас еді. Тәтті сөзі, жұмсақ қазынасына көп сеніп, түркі халқы жойылдың»!

«Сонда өш адамдар былай сендірген еді: «Жырақ болса, жаман сыйлық берер, жақын болса, жақсы сыйлық берер», – деп... Білік білмес кісілер сол сөзді алып, жақын барып, көп кісі

өлді... үтікен жерінде отырып, керуен жіберсен еш мұның жоқ. Сонда түркі халқы тоқ болатын едің. Ашсың ғой сен: аштықта тоқтықты түсінбейсің, бір тойсаң аштықты ойламайсың сен!» – деген, немесе, «үстіңнен тәңір баспаса, астыңда қара жер айрылмаса, түркі халқының ел-жұртын кім құртады?! Түркі халқы өлдің!... біресе ілгері шаптың, біресе кері шаптың. Барған жерден не жақсылық таптың? Қаның судай ақты, сүйегің таудай боп жатты. Бек ұлдарың құл болды, сұлу қыздарың күң болды...» [18:28-29] – деген Күлтегін ескерткішіндегі үлкен жазудағы Иоллығтегін сөздері түркі халықтарының басынан кешкен түрлі ауыртпалықтардан, жойқын соғыстардан зор мағлұмат береді.

Түркі қағанатына қатысты осы келтірілген деректерде түріктердің тарихы, әлеуметтік-экономикалық жағдайы, халықаралық қатынастары, идеологиясы, ішкі және сыртқы саясаты барынша жан-жақты қамтылғанына көз жеткіземіз.

Бұдан бірнеше ғасырлар бұрын үлкен құлыптастарға қашап жазылған осы әдеби ескерткіштер идеялық мазмұны жағынан да, көркемдік шеберлік тұрғысынан да күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ.

Тұтас бір дәуірдің, бір кезеңнің тыныс-тіршілігін, кескін-келбетін бүгінге толық жеткізе алғанымен де бұл тарихи ескерткіштер алғашқы әмбебап энциклопедиялық нұсқалар болып табылады.

Арғы-ата бабаларымыз өз дәуірінің бет-бейнесін тасқа қашап қалдырса, орта ғасырлық ойшылдарымыздың да алапат соғыс өртінен, ала құйын замандардан аман өткен, бізге жеткен тарихи-әдеби мұралары бар.

Әр дәуірдің өзіне сай ғылым-білімі, мәдениеті болады. Түркі халықтарының арасынан шыққан ағартушы ғалымдар, ойшыл ақындар араб-парсылармен қатар Шығыс мәдениетінің өркендеуіне өз үлестерін қосты.

Ұлы даланың ұлы перзенттері қалдырған ұлы шығармалардың қай-қайсысы да замана жүгін аркалап, дәуір үнін жеткізеді.

Түп тамыры Орхон жазбаларынан бастау алатын қазақ анықтамалықтары да замана көшінен қалмай, өз дәуірі, талап тілектері дәрежесінде жаңарып, үздіксіз дамып отырған.

Әл-Фарабидің ең атақты шығармаларының бірі – «Ғылымдар энциклопедиясы» деп аталатын трактаты. Бұл еңбектің ғылым тарихында аталатын орны ерекше үлкен. Бұл трактат «Ғылымдар энциклопедиясы», «Ғылымдар реті», «Ғылымдар классификациясы», т.б. аттарымен

Шығыс пен Батыс елдеріне өте ертеде-ақ мәлім болып, одан көп ғұламалар тәлім алды.

Еуропа ғалымдары да бұл еңбекпен өте ертеден таныс. Фараби «энциклопедиясы» сонау XII ғасырдың өзінде арабшадан латын тіліне екі рет аударылған. Одан кейінгі ғасырларда бұл еңбек толық немесе үзінді түрінде ескі еврей, неміс, ағылшын, француз, испан, түрік және басқа тілдерге аударылып, ғылыми қауымға кеңінен мәлім болды.

Атақты Әбу Әли ибн Сина (980-1037), Роджер Бэкон және басқалар Фараби «энциклопедиясының» тікелей әсерімен өздерінің аты шулы энциклопедиялық еңбектерін жазған.

Уақыт талай ұлы мемлекеттердің атын тарихтан өшіріп, ұмыттырды. Ал Орта Азияның ұлы перзенті, атақты ғалым Әбу Әли ибн Синаның есімі адамзат тарихынан, халықтар шежіресінен осы күнге дейін ұмытылмай, өзінің құрметті орнын алып келеді.

Ибн Сина Хорезмде жүрген жылдары өз атын әлемге паш еткен аса күрделі екі еңбегін жазған. Оның бірі – «Медицина ғылымының заңдары» («Канон»), екіншісі – «Саулық сақтау кітабы» («Кітап аш-шифа») деп аталады. Бұл екі еңбектің біріншісі, Гален мен Гиппократтан бастап жиналған медициналық білім қазыналарын сөз етсе, екіншісі, философия, математика, жаратылыстану ғылымдарының нағыз энциклопедиясы болып табылады. Осы екі еңбек оған өшпес даңқ әкелді. Ибн Сина жан-жақты ғалым болған.

Ибн Синаның медицина саласындағы ең күрделі еңбегі, тұңғыш медициналық энциклопедия – «Дәрігерлік ғылым каноны» (әл-Канон). Бұл еңбекті ол 1010 жылы бастап, 1020 жылы аяқтаған. «Канон» сол кездің ғылым тілі – араб тілінде жазылған. Бес кітаптан тұратын бұл еңбек сол кездегі медициналық білімдердің екшеліп, сараланған және бір жүйеге келтірілген анықтамасы дерлік. Логикалық мағынасының анықтығы және ұғымының дәлдігі жағынан да медицина ғылымының бүкіл орта ғасырлық тарихында бұған тең келетін әдебиет, ғылыми еңбек жоқ десе болады. Сондықтан да Әбу Әли ибн Синаның бұл кітабы XVIII ғасырға дейін дүние жүзіне әйгілі еңбек болып келді.

XI ғасырдың аса көрнекті ақыны, есімі бүкіл Шығыс елдеріне мәлім данышпанойшыл, философ, энциклопедист ғалым, белгілі қоғам қайраткері – Жүсіп Баласағұн философия, табиғаттану, метафизика, астрономия, тарих, араб, парсы тіл білімі т.б. ғылым салаларын жетік меңгерген ғұлама ғалым. Оның есімін әлемге танытқан «Құтты білік» кітабы сол

замандағы ресми әдебиет тілі болып саналған араб тілінде емес, түркі халықтарының тілінде жазылған алғашқы энциклопедиялық еңбек. Жүсіппоэмасы – көне түркілердің тілдік сана-сезімі өрлеуінің белгісі болған маңызы зор ескерткіш.

«Құтты білік» 1069-1070 жылдары он сегіз айдың ішінде жазылған. Жетісу өңірінің Шу өзенінің бойындағы тарихқа ықылым заманнан белгілі ірі шаһарлардың бірі Баласағұнда (Құзорда деп те аталған) туып өскен Жүсіп Баласағұн бұл еңбегін 54 жасында (Түркия ғалымы Рахмати Араттың жобалауы бойынша) жазған. Ежелгі Баласағұн қаласында бастап, Қашқарда аяқтап, Қараханидтер мемлекетінің сол кездегі әмірі Бұғра ханға тарту еткен. Хан оның еңбегін жоғары бағалап, «ХасХажыб» деген ат берген [23:8].

X-XI ғасырларда араб-парсы тілдерінің үстем болып тұрған заманында Жүсіптің таза түркі тілінде осындай рухани дүниені өмірге алып келуі – үлкен тарихи жаңалық. Ол түркі тілінің болмысын, табиғатын, өміршендігін паш етті. Мұнда түркі тайпаларының салт-дәстүрі, санасы, бай халық ауыз әдебиеті, тұрмыс-салт жырлары үлкен көрініс тапқан.

«Құтты білік» тек қана әдеби мұра емес. Бұл бүтін бір тарихи кезеңнің сипаты белгілерін сіндірген, қоғамдық-саяси, әлеуметтік бітімі қанық, моральдық-этикалық, рухани қазынамыздың негізгі арқауы дерлік құнарлы дүние. Одан Қазақстан мәдениеті мен әдебиетінің бай тарихы мен дәстүрін көреміз» [23:20]. Осы ғажайып жыр-дастанды ана тілімізге аударып, оның халық игілігіне айналуына ақындық шабытының соны қырлары арқылы тамаша үлес қосқан ғалым – Асқар Егеубай еңбегін ерекше атауға тиіспіз.

Түркі халқының XI ғасырда өмір сүрген аса дарынды перзенттерінің бірі – Махмұт Қашқари.

Ол Талас-Шу алқабындағы Барысхан қаласында туған. Махмұт Қашқари – ұлы әдебиетші, ауыз әдебиет үлгілерін жинап, зерттеуші, ойшыл философ, белгілі саяхатшы. «Түркі тілдерінің жинағы» («Диуани лұғат ат-түрк») кітабын XI ғасырда Қарахан дәуірінде (1072-74 жж.) жазған. Өз заманындағы түркі, араб грамматикасын жасап, жетік білген. Бүкіл түркі ру-тайпаларын аралап, олардың тіл ерекшеліктерін, сөздік қорын зерттеген.

М. Қашқари: «Мен тәңірдің гүлденген мемлекетті түркілердің топырағында жаратқанын, өмір біліктері мен сол топырақты ғажайып өрнектегенін көрдім. Тәңір оларды түркілер деп атап, асқан сән-салтанатқа ие қылды. Дәуірі-

міздің хақандарын солардан таңдап, замана құбылысының еркін тізгінін соларға ұстатты. Сан мыңдаған адамды басқартып, адал істерін қолдады. Олармен бірге бір сапта күрескендерді бек құрметтеді.

Түркілер өз қатарына қосылғандарды барлық тілектеріне ортақтастырып, залымдардың зорлық-зомбылықтарынан сақтады. Олардың қаһарынан сақтану үшін түркілердің салты мен жолын ұстау сол заманның ақыл иелеріне дәстүр болып қалыптасты. Қасірет-мұңын түсіндіріп, шағыну үшін түркілерге өз тілінде сөйлеуден жақсы жол жоқ. Өз ортасындағы жауларынан жерініп, сыйынып келгендерді түркілер әрқашан қамқор қанатының астына алып, төнген қауіп-қатерден құтқарады. Олармен бірге басқалар да пана табады. Сол себепті, түркі тілін үйренудің қажеттілігін өмір талабы мен ақыл таразысы әбден дәлелдеді.

...Сондықтан, мен сол түркілердің ділмәр-шешендерімен ойын жеткізе алатын зерек қабілет иелерінің бірі, әрі ұрыстағы шебер найзагері болғандығымнан олардың қалалары мен далаларын түгел кезіп шықтым. Түрік, түрікмен, оғыз, чігіл, ұғма, қырғыздардың сөздері мен сөйлеу мәнерлерін зерттеп, қажеттісін пайдаландым. Әрқайсысының тілі мен салты санама әбден қалыптасты. Соларды мұқият зерттеп, тәртіпке келтірдім. Мәңгілік ескерткіш, әрі таусылмас әдеби-көркем мұра болып қалсын деген ниетпен түркі елдерінің сөздігінің жинағын жасап шықтым. Кітапқа «Түркі тілдерінің жинағы» деп ат қойдым», [20] – дейді өз еңбегі туралы.

...Кітапқа түркі елдеріндегі таулар, шөлдер, өзендер мен көлдердің әр тілде жиі кездесетін көрнектілерін ғана жаздым. Көбін қалдырдым. Оларды жазғаннан пайда жоқ. Түркі тілдеріне кейін кірген атауларды да жазбадым. Еркектер мен әйелдер есімдерінің көп кездесетін, жұрт-

шылыққа барынша танымал болғандарын ғана кейінгі ұрпақтарға білдіру үшін атадым», – деген Қашқари сөздері «Түрік сөздігінің» шын мәніндегі энциклопедиялық шығарма екендігінің дәлелі.

Асқар Егеубай сөзімен айтсақ: «Диуани лұғат ат-түрік» күллі түркі дүниесінің, Еуразия кеңістігіндегі сан-алуан ұлттар мен ұлыстардың мәдени тектестігін рухани туыстығын, адамзат өркениетінің тұтастығын тарихи тұрғыда көзге тосып, тарихи санамыздың өресін биіктетін біртуар туынды.

XI ғасырдың бұл энциклопедиялық терең мазмұнды зерттеуі қазіргі түрік тектес ұлттардың ежелгі мәдениетіне қайта жаңғыру үрдісі жаңа бағыт алған тұста аса қажетті де пайдалы еңбек. Ана тіліміздің, туған әдебиетіміз бен мәдениетіміздің түпнегіздері, төл заңдылықтары осы білікті зерттеу беттерінде жұлдыздай жамырап көрінеді» /20:3/.

Біздің заманымыздағы түрколог ғалымдар ескіден жеткен мұралардың көпшілігінің қазіргі түркі халықтарының қайсысына нақты тиесілі екендігін дөп басып айта алмайды. Бұл мүмкін де емес. Сондықтан орта ғасырлардан қалған түркі ескерткіштері қазіргі қазақ, өзбек, қырғыз, ноғай, түркмен т.б. туыстас халықтардың бәріне ортақ әдеби мұра, осылардың бәрінің де әдебиетінің басы болып есептеледі десек, осы кезеңдерде жазылған энциклопедиялық шығармалардың қазақ халқына да тиесілі екендігі ешқандай дау тудырмаса керек.

Халқымыздың әдебиеті мен мәдениетінің тамыры тым тереңнен бастау алатындығына жоғарыда келтірілген деректер арқылы тағы да көз жеткіземіз. Тарихи деректерді саралай келе энциклопедиялық еңбектердің алғашқы белгілері мен нұсқалары да осы ежелгі дәуір ескерткіштерінен тамыр тартатындығын айтқымыз келеді.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998. – I том. – 720 б.
- 2 Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 262 б.
- 3 Қазақтар. Көпшілікке арналған 9 томдық анықтамалық / Бас ред. Е.М. Арын. – Алматы: Қазақстан Даму институты, 1998. – Т. 2. – 533 б.
- 4 Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі: (Диуани лұғат-ат түрік) 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Қ. Егеубай. – Алматы: Хант, 1997. – Т.1. – 590 б.
- 5 Баласағұн Жүсіп. Құтты білік / Көне түркі тілінен аударған және сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.

References

- 1 Kazakstan. Ұлттық энциклопедия / Bas red. Ә. Нысанбаев. – Алматы: Kazak энциклопедиясы Bas редакциясы, 1998. – I том. – 720 б.
- 2 Kelimbetov N. Kazak әдебиетінің ежелгі дәуірі. – Алматы: Ана тили, 1991. – 262 б.
- 3 Kazaktar. Көпшілікке арналған 9 томдық анықтамалық / Bas red. E.M. Aryn. – Алматы: Kazakstan Damu instituty, 1998. – т. 2. – 533 б.
- 4 Маһмұт Қашқари. Түрік сөздігі: (Диуани лұғат-ат түрік) 3 томдық шығармалар жинағы / Kazak тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.К. Егеубай. – Алматы: Hant, 1997. – т.1.– 590 б.
- 5 Balasagyn Zhysip. Қытты билік / Көне түркі тілінен аударған және сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубаев. – Алматы: Zhazushy, 1986. – 616 б.